

YU ISSN 0027-8084

UDK 808.61./.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

XXVIII/3

**БЕОГРАД
1989.**

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXVIII (нова серија)

Св. 3 (1989)

САДРЖАЈ

Допринос Александра Белића развоју и афирмацији наставе српско-хрватског језика (МИЛОРАД ДЕШИЋ)	109
Зависна реченица са спецификативним значењем (МИЛОШ КОВАЧЕВИЋ)	123
О дистрибуцији алтернативних наставака у облицима инструментала једине именичке прве деκлинације (ВЛАДИМИР ГУДКОВ) .	136
О лексици у прози Воје Чолановића (ВАСА ПАВКОВИЋ)	158
Поводом једног Његошевог стиха (ДРАГАНА МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ)	183
Из новије лексике (ВЕСНА ТЕШИЋ и САЊА ЂИРИЋ)	187
Предлог поправке амандмана XXVI на Устав СР Србије (УРЕДНИШТВО)	191

Владимир Гудков

О ДИСТРИБУЦИЈИ АЛТЕРНАТИВНИХ НАСТАВАКА У ОБЛИЦИМА ИНСТРУМЕНТАЛА ЈЕДНИНЕ ИМЕНИЧКЕ ПРВЕ ДЕКЛИНАЦИЈЕ

Употреба наставака *-ом* и *-ем* у облицима инструментала јединине, првобитно условљена чисто фонетски (фонетском околношћу) — тврдоћом односно мекоћом финалног сугласника именичке основе, лишила се током векова некадашње једнодимензионалне мотивисаности. Наставак *-ем* се појављује у парадигми именица са очврслим сугласником на крају основе, а у неким случајевима и у речима с одискона тврдим сугласником у основи (*носом/носем* и сл.). И обрнуто: више именица с меким фишалним сугласником добијају наставак *-ом* (*кејом* и сл.). Има доста случајева колебања, тј. употребе двојаких облика инструментала јд.

Описна граматика књижевног језика региструје зависност избора наставка *-ом* или *-ем* од више чинилаца, али право стање ствари и развојне тенденције нису још детаљно расветљени. Још увек је актуелна констатација коју је изнела пре готово три деценије Биљана Шљивић-Шимшић, аутор студије о облицима инструментала у делима М. Шапчанина, да је потребно „утврдити на материјалу из језика наших писаца у којим је случајевима употреба наставка *-ом* преовладала над употребом наставка *-ем* а у којима није, да ли и у којој мери доследност употребе једног наставка варира од писца до писца, од случаја до случаја, где је недоследност најочитија и најчешћа и сл.”¹

Да би се стечена сазнања о законитостима обликовања инструментала јд. бар унеколико обогатила и прецизирала, презентирам овом приликом преглед података покупљених у текстовима тридесет седам књижевника и научника XX века, који потичу из разних књижевнојезичких средина и региона српскохрватске језичке територије. Искоришћени су ови извори (наводим их с условним ознакама за цитирање):

¹ Биљана Шљивић-Шимшић, Облик инстр. једн. именица м. р. на сугласник. — Наш језик, нова серија, књ. X, св. 7—10, 1960. стр. 253.

- Андр. Госп. — Иво Андрић, Госпођица. Просвета, Београд, 1961.
- Андр. Кућа — Иво Андрић, Кућа на осами. СКЗ, Београд, 1976.
- Андр. Ђупр. — Иво Андрић, На Дрини ђуприја. Просвета, Београд, 1955.
- Андр. Прип. I, II — Иво Андрић, Одабране приповетке. Књ. I и II. СКЗ, Београд, 1954.
- Андр. Стан. — цитати из Андрићевих дела, наведени у књизи: Живојин С. Станојчић, Језик и стил Ива Андрића. Београд, 1967.
- Андр. Тр. — Иво Андрић, Травничка хроника. Просвета, Београд, 1961.
- Барац, Књиж. — Антун Барац, Југославенска књижевност. Матица хрватска, Загреб, 1963.
- Барац, Чл. — Антун Барац, Чланци и есеји. Зора — Матица хрватска, Загреб, 1968.
- Божић — Мирко Божић, Неиспакани. Зора, Загреб, 1955.
- Братић — Радослав Братић, Сумња у биографију. Просвета, Београд, 1981.
- Вид. — Иван Буњин, Живот младога Арсењева. Превод Николе Видаковића. СКЗ, Београд, 1939.
- Вуч. — Шиме Вучетић, Враг ти је дуг живот. Свеучилишна наклада Либер, Загреб, 1981.
- Горан — Иван Горан Ковачић, Дани гњева. Накладни завод Хрватске, Загреб, 1946.
- Десн. — Владан Десница, Прољеће у Бадровцу. Просвета, Београд, 1955.
- Киш — Данило Киш, Башта, пепео. Просвета, Београд, 1969.
- Ковач — Мирко Ковач, Ране Луке Мештретића. СКЗ Београд, 1980.
- Костић — Душан Костић, Крајеви и људи. Народна књига, Цетиње, 1954.
- Крл. Глемб. — Мирослав Крлежа, Глембајеви. Проза. Зора, Загреб, 1961.
- Крл. Излет — Мирослав Крлежа, Излет у Русију. Зора, Загреб, 1960.
- Крл. На рубу — Мирослав Крлежа, На рубу памети. Зора, Загреб, 1954.
- Крл. Нов. — Мирослав Крлежа, Новеле. Зора, Загреб, 1955.
- Крл. Повр. — Мирослав Крлежа, Повратак Филипа Латинића. Зора, Загреб, 1954.
- Кул. — Скендер Куленовић, Понорница. Нолит, Београд, 1977.

- Лалић, Прип. — Михаило Лалић, Изабране приповијетке. Народна књига, Цетиње, 1950.
- Лалић, Раскид — Михаило Лалић, Раскид. Нолит, Београд, 1977.
- Мар. Киклоп — Ранко Маринковић, Киклоп. Просвета, Београд, 1965.
- Мар. Руче — Ранко Маринковић, Руче. Просвета, Београд, 1956.
- Матић, Избор — Душан Матић, Избор текстова. МС—СКЗ, Нови Сад — Београд, 1966.
- Матић, Коцка — Душан Матић, Коцка је бачена. СКЗ, Београд, 1974.
- Мат.-Х. — Мирјана Матић-Хале, Липе. Зора, Загреб, 1957.
- Назор XIII, XVII — Владимир Назор, Сабрана дјела, свезак XIII и XVII (Проза IV и Проза VIII). Загреб, 1977.
- Петр. — Вељко Петровић, Разговору никад краја. МС, Нови Сад, 1956.
- Поп. Вук — Миодраг Поповић, Вук Стеф. Карацић. Нолит, Београд, 1964.
- Поп. Дан. — Миодраг Поповић, Бура Даничић. Нолит, Београд, 1969.
- Рибн. — Јара Рибникар, Живот и прича. Младост, Загреб, 1981.
- Радан. — Ненад Радановић, Времена. Веселин Маслеша, Сарајево, 1973.
- Сек. — Исидора Секулић, Његошу, књига дубоке оданости. МС, Београд, 1961.
- Симић — Драган Симић, Лисопољци. Белетра, Београд, 1959.
- Смиљ. — Радомир Смиљанић, Бекство на Хелголанд. Просвета, Београд, 1977.
- Стеф. — Павле Стефановић, Гаврило Кужељ. Нолит, Београд, 1974.
- Тишма — Александар Тишма, Повратак миру. Нолит, Београд, 1977.
- Ђопић, Дјеч. — Бранко Ђопић, Дјечак прати змаја. Просвета, Београд, 1956.
- Ђопић, Пролом — Бранко Ђопић, Пролом. Просвета, Београд, 1955.
- Ђопић I, IX — Бранко Ђопић, Сабрана дела. Књ. I и IX. Београд, 1964.
- Ђосић Б. Сод. — Бора Ђосић, Содома и Гомора. МС, Нови Сад, 1963.
- Ђосић Б. Приче — Бора Ђосић, Приче о занатима. Нолит, Београд, 1966.

Босић Бран. — Бранимир Босић, Покошено поље. Просвета, Београд, 1955.

Бос. Сунце — Добрица Босић, Далеко је сунце. Просвета, Београд, 1955.

Бос. Корени — Добрица Босић, Корени. Просвета, Београд, 1954.

Бупић — Миодраг Бупић, Омча. Запис, Београд, 1982.

Угр. — Павле Угринов, Задат живот. Нолит, Београд, 1980.

Цес. — Аугуст Цесарец, Царева краљевина. Накладни завод Хрватске, Загреб, 1946.

Црњ. I, II, III — Милош Црњански, Сеобе. Књ. I—III. Нолит, Београд, 1978.

Шег. Гетс. — Петар Шегедин, Гетсемански вртови. Свеучилишна наклада Либер, Загреб, 1981.

Шег. Море — Петар Шегедин, Мртво море. Култура, Загреб, 1953.

Шољан — Антун Шољан, Други људи на Мјесецу. Знање, Загреб, 1978.

I

Употребу наставака инструментала јединице *-ом* или *-ем* генерално условљавају, као што је познато, фонетске вредности финалног дела именичке основе: задњи сугласник основе а у посебним случајевима скуп консонаната и комбинација финалног сугласника с претходним вокалом.

Од укупно двадесет пет сугласника, колико их има у књижевном језику, десет консонаната, кад се један од њих налази на крају основе, безизузетно се скопчавају с наставком инструментала јд. *-ом*. То су уснени сугласници *б, п, в, ф, м*, задњонепчани *г, к, х*, предњонепчани (алвеоларни) тврди *л, н*. Исп.: зуб — зубом, роб — робом, куп — купом, брав — бравом, сеф — сефом, дом — домом, враг — врагом, рак — раком, грах — грахом, вал — валом, син — сином, јун(и) — јуном и сл. Наставак инструментала *-ом* редовно добијају такође именице с основом на вокал *о, е, у, а*, као што су лавабо, решо, бифе, сиже, табу, какао (кака-о — кака-ом) и сл. и именице с основом на *-и* с наставком номинатива јд. *-о*, као што су радио (ради-о — ради-ом), студио, трио и сл.

Наставак инструментала јд. *-ом* својствен је такође апсолутној већини именица мушког рода с основом на зубни или предњонепчани (алвеоларни) тврди сугласник *д, т, з, с, р*. Исп.: зид — зидом, народ — народом, гост — гостом, зет — зетом, воз — возом, мираз — миразом, час — часом, бес — бесом, пас — псом, прозор — прозором, дар — даром и сл.

Има, међутим, неколико речи, чија се основа завршава једним од ових пет тврдих сугласника (*д, т, з, с, р*), а чији се облици инструментала јд. оформљују и наставком *-ем*. Ови случајеви изискују, наравно, посебну пажњу језичких дескриптикара.

II

Међу именицама с основом на *д* или *т* наставак инструментала јд. *-ем* појављује се у речима на *жд, шт* и у појединим једносложним именицама на *-ут*.

У Академијином Речнику српскохрватског књижевног и народног језика (РСАНУ) за именицу *дажд* наведени су облици инструментала *даждом* и *даждем*, док су у пропратним илустративним цитатима из књижевних текстова заступљена три облика с *-ем* и два с *-ом*. У делима Буре Даничића Т. Маретић је забележио у више примера облик *даждем*². Горе наведени извори језичке грађе XX века пружили су само један пример инструментала јд. ове нискофреквентне именице и то с наставком *-ем*: под обилним *даждем*, Божић 356.

Облици инструментала јд. именица *дужд* и *вожд* (титула Караборба) које такође имају финалну групу *жд* нису забележени у прегледаним издањима. Т. Маретић се колебао: „не знам, је ли *дуждем* или *дуждом* или обоје”. У историографској литератури запажен је облик *вождем*.

Од именица с основом на *шт* Маретић је навео *плашт* с инструменталом *плаштем* и *плаштом*, *пришт* — *приштем* и *хрушт*, мн. *хруштеви* а према томе се подразумева инструментал *хруштем*. Од ове три речи забележени су у нашим изворима само облици инструментала јд. именице *плашт* с оба два могућа наставка, чешће *-ем*, али и *-ом*. Исп.: широким *плаштем*, Десн. 33; топлим *плаштем*, Десн. 214; огрнут *плаштем*, Назор XIII 68; каменим *плаштем*, Шег. Гетс. 239; црним *плаштем*, Шег. Море 153 и црним *плаштом*, Ковач 16, 76.

Осим тога, забележени су облици инструментала именица *мошт* и *решт*, оформљени наставком *-ом*: *моштом* и *ракијом*, Горап 59; гарнизонским *рештом*, Кра. Нов. 190.

У групи речи с основом на *-ут* које имају у инструменталу јд. по правилу наставак *-ом*, (*бут, скут, перут, аут, статут* и сл.), издвајају се због двојаког оформљења инструментала именице *кут* и *пут*. Речник српскохрватског књижевног језика (Матичин) са-

² Т. Маретић, Граматика хрватскога или српскога књижевног језика. Загреб, 1963, стр. 152. Поновна позивања на Маретићеву граматiku у даљем тексту наше расправе неће се пратити напоменама у фусноти. Довољно је овде рећи да се она односе на стр. 152 или 153 те класичне описне граматике.

држи уз именицу *пут* израз *посматрати што под другим кутом*. У синтагми, наведеној уз *пут* у РСАНУ, налази се, међутим, облик с наставком *-ем*: *ломним кутом*. Неколико примера с *-ем* уочено је у текстовима из западнојјекавског региона. Исп.: под сасвим незнатним *кутем*, Крл. Евр. 255; под прикладним *кутем*, Шољан 46, под правим *кутем*, Шољан 219, под незгодним *кутем*, Шољан 220.

О именици *пут* је Вук Караџић написао да она има инструментал јд. *путом* и *путем* и овако презентирао примере: „а) н. п. ја сам за *путом*; стоји под *путом*; б) н. п. оде *путем*”.³ Т. Маретић је преобратио (трансформирао) Вуков наговештај у инструментивно правило: „прво кад је с приједлогом, нпр. *стоји под путом*, *ишга је за оним путом?* а друго кад је без приједлога, нпр. *иде овим путем*”. Отада се ова формулација традиционално понавља у већини граматичких приручника.

М. Стевановић, узимајући у обзир податке из књижевнојезичких извора новијег времена, разграничио је употребу облика *путем* и *путом* мање категорично. Облик *путем*, по његовим речима, „обичнији је једино кад се ова именица употребљава у просекутивном значењу, тј. за означавање пута којим се нешто креће”, док „у свим другим случајевима, а поготову уз предлоге, инструментал именице *пут* обичнији је са завршетком *-ом*: *под путом*, *над путом*; Својим последњим *путом* у иностранство ми смо много добили (разг)”. Уз то је М. Стевановић додао: „А и у најбуквалнијем значењу се именица *пут* у инстр. једн. гдe-кад употребљава и са завршетком *-ом*”.⁴

Одредница *пут* у Матичином речнику (МР), приказујући семантички спектар те именице, садржи низ потврда за инструментал из пера лексикографа и књижевника. Када *пут* наступа у примарном, основном значењу или у метафоричном смислу али директно везаном за то првобитно значење, као и у случајевима кад *пут* значи 'начин, средство' и кад инструментал ове именице игра улогу предлога, употребљава се облик с наставком *-ем*. И само у синтагми с предлогом *за* која значи 'пред путовање(м)', 'пред одлазак (одласком)' наилазимо на облик с *-ом*: *за путом бити*.

Истоветна конструкција је заступљена и у речнику САНУ, одредница *за*: *За... „11. б. (с инстр.) означава чиме, којом радњом је неко ангажован, заузет: бити за послом. — Немој ме више задржавати: за путом сам (Пап. 2,8)”. У изразу бити за путом сама именица *пут* значи, као што се види, 'путовање'.*

³ Вук Стеф. Караџић, Српска граматика. У књизи: Српски рјечник, истолкован њемачким и латинским ријечима. Скупио га и на свијет издао Вук Стефановић. У Бечу, 1818, стр. XXXIX.

⁴ М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик. (Грамаатички системи и књижевнојезичка норма.) Београд, 1964, стр. 194—195.

Апсолутна већина облика инструментала именице *пут*, регистрованих у књижевним текстовима, имају наставак *-ем*. Типичне потврде садрже се, например, у Андрићевом роману „*На Дрини ћуприја*”. Стадоше стрмим *путем* полагаано да се спуштају према мосту... (346) (*пут* је у примарном значењу); Задовољни, вратили су се Абидагиној кући, причајући *путем* свакоме да је осуђеник жив... (56) (*путем* — ’успут’, ’у току кретања’); ...Решавају се социјална питања на Балкану *путем* националних ослободилачких покрета и ратова (294) (*путем* — ’помоћу’, ’уз помоћ’, тј. у функцији предлога). Може се навести безброј сличних потврда из дела других књижевника, али то није потребно: цитати из Андрићевог романа одражавају типичне реализје.

Облик *путом* се у наведеним функционално-семантичким околностима појављује епизодично само у текстовима појединих представника западног ијекавског региона. У нашем материјалу то су дела Мирјане Матић-Хале и П. Шегедина. Исп.: Увијек је боље правим *путем*... Мат.-Х. 85; Дугим *путем* до села нигаје није пала сјенка... Исто, 112; У умору и дријему враћала се опет кући и размишљала је шутке читавим *путем*... Исто, 190; Нека свијет иде без мене својим *путом*! Шег. Гетс. 30; Нека свијет иде и без мене својим *путем*! Исто, 31; ... Дијете... упутило их је овим *путом*... Исто, 198.

Посебну пажњу заслужују, наравно, конструкције с предлозима и инструменталом именице *пут*, али оне се, зачудо, срећу изузетно ретко. Према устаљеном граматичком пропису у њима треба очекивати облик с *-ом*. Употребила га је М. Матић-Хале: ...Земља је под *путом* и пашњак омазвањала муклошупље, празно (84). У Андрићевој приповеци *Олујаци* наилазимо, међутим, на облик с *-ем*: Из средине села иде *пут*... Два сата се тим *путем* слази, а више од три успиње. Упоредо *са путем* иде, управо кривуда и понире, Црни Поток... Андр. Прип. I 391. Углед Андрића као стилиста даје овом примеру симптоматичан значај.

Облик *путем* у синтагми с предлогом *са* наводи се и у Ђосићевом роману „*Корени*”: Била је најлепша у животу та месечна ноћ са љескавим кукурузима, мрким дрвећем, мрачним топољацима и белим, таласавим *путем*... (235).

Има разлога да се закључи да је облик инструментала с наставком *-ом* стабилно својствен именици *пут* само у значењу ’путовање’. Сетимо се наведеног у речницима израза *за путом бити*, Стевановићевог примера *Својим последњим путом у иностранство*... и додајмо цитат из књиге Миодрага Поповића о Вуку Караџићу. У њој се иначе употребљава облик с *-ем*, н. пр.: Сара као да је слутила којим ће *путем* поћи срце њеног пријатеља (86); ...Вук је синтетичким *путем*... стварао нов књижевни језик (382), али кад се говори о путовању, појављује се облик с *-ом*: Копитар није био задовољан Вуковим *путом* на исток (128).

III

Именице с финалним сугласником основе з имају у инструменталу јд. наставак *-ом*: кнез — кнезом, низ — низом, јаз — јазом, кукуруз — кукурузом и сл. Облици с наставком *-ем* су епизодична појава. У истраженим текстовима је забележен само један пример. Именица *млаз* је у низу издања заступљена обликом инструментала *млазом* (Жрл. Нов. 144, 458; Бос. Сунце 351; Бос. Корени 44), али у роману Р. Смиљанића налази се облик с *-ем*: *под млазем туша*, 165.

Наставак *-ом* је карактеристичан и за облике инструментала јд. именица на *-с*: кас — касом, плес — плесом, мирис — мирисом, кос — косом и сл. Именице *нос* и *појас* добијају, међутим, поред чешћих облика с *-ом* и облике с *-ем*. Облик *носом* регистрован је тридесет четири пута у делима Андрића, Крлеже, Маринковића, Назора, Тишме, Б. Ђопића, Шегедина и Шољана. Код Андрића је Ж. Станојчић забележио и један облик *носем* (Анар. Стан. 27). Обличко двојство се очитује у роману М. Лаића: Глава се заби *носом* у земљу (346), погрљен, с упиљеним носем (23), с кукастим *носем* (369), као и у преводу Н. Видаковића: заоштреним *носом* (138), суздаалским *носем* (171). Облик *носем* је такође забележен у књигама Д. Костића, Боре Госића, П. Угринова и М. Црњанског (укупно девет потврда).

Инструментал појасом је заступљен у делима Андрића, Маринковића, Костића, Радановића, Тишме, Б. Ђопића, Бранимира Госића, Црњанског и у преводу Н. Видаковића. Регистрован је само један облик с *-ем*: Имала је сада на себи модрикасту кућну хаљину... , везану у струку *појасем* (Угр. 257). Сажета варијанта исте именице има у свим забележеним примерима наставак *-ом*: *пасом* (пет потврда у текстовима С. Куленовића и Р. Маринковића). Не може се говорити о узајамној условљености (повезаности) обликовања инструментала код именица *нос* и *појас*. Угринов пише *носем* и *појасем*, али Црњански употребљава различите наставке: *носем* и *појасом*, као и Видаковић: *носем*, *носом*, и *појасом*.

Н. Видаковић је употребио наставак *-ем* још у једном уникалном случају: по пољу засејаном *овсем* (65). Другим подацима за инструментал именице овас не располажемо.

IV

Према изнесеним подацима, у обликовању инструментала именица с основом на *д*, *т*, *з* и *с* доминира наставак *-ом* с тим да десетак именица могу имати факултативне облике с наставком *-ем*, а посебан случај чини именица *пут*, у чијој парадигми су

Двојаки облици инструментала повезани са семантичком диференцијацијом. Код именица с основом на *p* облици с наставком *-em* су много масовнији.

Разматрајући ову групу речи, треба одвојити именице чији финални део основе има скуп: сугласник + *p*. Оне добијају редовно наставак инструментала јд. *-ом*: *вепар — вепром, дабар — дабром, тигар — тигром, жанр — жанром, масакр — масакром, тембр — тембром* и сл. Именице с основом на вокал + *p* чине, с обзиром на већу или мању заступљеност наставка *-em*, две групе: а) речи на *-er, -ur, -or* и *-ur* и б) речи на *-ar*. Активност наставка *-em* зависи такође од лексичке семантике: значења лица (особе)/нелица.

Према сведочанствима, сакупљеним у проученим текстовима, именице с основом на *-er, -ur, -or* или *-ur*, које не означавају особе (личности), добијају у инструменталу јд. безизузетно наставак *-ом*. У ову групу спадају речи као што су *бисер, бедекер, бункер, губер, ликер, лустер, малтер, револвер, сунђер, фењер, фијакер, фластер, чемер, звер; вир, кромпир (крумпир), манастир, оквир, папир, пешкир, презир, сир (сиром, Божић 40; Сек. 38—39; Угр. 32), чир, шешир; вихор, говор, декор, жубор, застор, затвор, избор, извор, јавор, комфор, лавор, ловор, отвор, отпор, простор, сабор, створ, твор, табор, флор, чадор, чвор, чопор; абажур, дрхтур, котур* и сл.

Именице ове семантичке групе с основом на *-ar*, при чему се ово *-ar* у појединим речима идентификује као суфикс (нпр., *јабучар*), добијају у инструменталу по правилу такође наставак *-ом*: *амбар — амбаром (Њошић I 212), бакалар — бакаларом (Мар. Киклоп 456), бревијар — бревијаром, булевар — булеваром, бумбар — бумбаром, бунар — бунаром, гар — гаром, дрвар — дрваром, жар — жаром, зар — заром, зунзар — зунзаром (Њос. Сунце 100), инвентар — инвентаром, јабучар — јабучаром, (Њос. Корени 163, 196), кавијар — кавијаром, камењар — камењаром (Њошић I 256, 392; Божић 236), кантар — кантаром, квар — кваром, олтар — олтаром (Андр. Тр. 332; Божић 115; Крл. Нов. 156; Мар. Киклоп 187; Поп. Дан. 249), пехар — пехаром, пожар — пожаром, самар — самаром, Темишвар — Темишваром, товар — товаром, ћар — ћаром, улар — уларом, фар — фаром* и сл.

У прочитаним текстовима нашле су се, међутим, и две форме с наставком *-em*. Исп.: На горњем боју, даље, била је соба са *биљарем*, Сек. 143, али: нагнут над *биљаром*, Десн. 44. Бора Њосић је употребио облик *кошмарем*: неестетичне раље пуне кривих и оштрих ивица, заокруживане и потцртаване *кошмарем* неуребених линија (Њосић Б. Сод. 129—130).

Именице са значењем особе (личности) и основом на *-er, -ur, -or* или *-ur* добијају у инструменталу по правилу наставак

-ом, мада има појединих случајева варирања наставака -ом и -ем. У текстовима су регистровани облици с наставком -ом у именица аскер, гувернер, девер (*девером*, Ђопић I 418; Црњ. I 60), калуђер, келнер, милијардер, паникер, партнер, пролетер, швалер, шинтер; вампир, везир (*везиром*, више пута код Андрића), кавалир, официр, пастир (*пастиром*, Поп. Дан. 246; Угр. 277); атентатор, лектор, мајор, пастор, регистратор, Т(е)одор, тунор, цензор; пандур (*пандуром*, Барац, Књиж. 210; Матић, Коцка 262). У искоришћеним изворима нашао се само један облик с -ем: *намћорем*, Петр. 236, али је познато да су се у текстовима XIX века сретали облици *везирем* (напр., код Шапчанина⁵) и *пастирем* (то је забележио Маретић у Даничићевим делима).

Именице с основом на -ар, међу којим већину чине изведенице са суфиксом -ар, оформљују се у инструменталу наставцима -ом и -ем. Наведимо све прикупљене потврде.

Именице у инструменталу с наставком -ом: *апотекар*ом, Црњ. II 301; *банкар*ом, Андр. Госп. 214; Матић, Коцка 118; Црњ. II 217; *бећар*ом, Горан 137; *библиотекар*ом, Андр. Прип. II 160; *бравар*ом, Ђопић I 478; *воденичар*ом, Поп. Дан. 246; Ђос. Корени 175; *врачар*ом (црвенобрадим врачаром), Кул. 212; *главар*ом, Назор XIII 143; *говедар*ом, Ђопић I 372; *гробар*ом, Назор XIII 248; *другар*ом, Угр. 399; *жандар*ом, Божић 238, 384; *звонар*ом, Горан 36, 60; *каплар*ом, Ђос. Сунце 173, *кипар*ом, Назор XVII 113; *кључар*ом, Ђопић I 94; Цес. 156; 331; *комесар*ом, Ђопић, Пролом 531, 686; Ђос. Сунце 138, 225; *конобар*ом, Крл. Нов. 59; Рибн. 218; *кормилар*ом, Божић 370; *критичар*ом, Барац, Књиж. 180; *лазар*ом, Поп. Вук 43; *лихвар*ом, Крл. Глемб. 154; *месар*ом, Цес. 250; *милиционар*ом, Крл. Излет 194; *морнар*ом, Вуч. 127; *муктар*ом, Андр. Бупр. 129; *навдар*ом, Назор XIII 81; *нотар*ом, Десн. 153; *овчар*ом, Поп. Дан. 250; *поглавар*ом, Костић 27; *пољар*ом, Назор XIII 73; *ратар*ом, Поп. Дан. 246; *рибар*ом, Андр. Прип. I 240; Андр. Бупр. 129; *рибничар*ом, Рибн. 17; *секретар*ом, Лалић, Раскид 49; *сметлар*ом, Шољан 67; *тамничар*ом, Цес. 190, 199, 203, 284, 421; *творничар*ом, Крл. Излет 47; *техничар*ом, Симић 264; *ћесар*ом, Поп. Дан. 73; *хусар*ом, Црњ. II 12; *цревар*ом, Горан 30, 43.

Именице које имају у текстовима разних писаца или у делима истог аутора наставке -ом и -ем: *владар*ом Мар. Киклоп 30; Мар. Руке 129; Шег. Море 139 и *владарем*, Поп. Вук 421; *господар*ом, Назор XIII 118; Поп. Вук 164 и *господарем*, Сек. 109, 156; Шољан 125; *Копитар*ом, Барац, Књиж. 90 и *Копитарем*, Поп. Вук 69, 76, 77, 83, 113, 125, 143, 312; *коцкар*ом, Ђопић I 127; Ђопић, Пролом 615 и *коцкарем*, Поп. Вук 215; *кувар*ом, Андр. Прип. I 60 и *куварем*, Ђопић, Пролом 652; *лаћар*ом, Божић 402 и *лаћа-*

⁵ Б. Шљивић-Шимшић, наведено дело, стр. 258—259.

рем, Црњ. I 52; лекаром Андр. Прип. II 395; Магић, Коцка 287; Тишма 160; Бос. Сунце 116 и лекарем, Андр. Тр. 312; надничаром, Бос. Корени 183 и надничарем, Бос. Корени 164; писаром, Магић, Коцка 287, 289, 290 и писарем, Петр. 11; политичаром, Крл. Нов. 46; Назор XVII 227 и политичарем, Смиљ. 73; сликаром, Барац, Књиж. 180, 186; Крл. Глемб. 14 и сликарем, Петр. 43, 195; Андр. Стан. 29; стражаром, Крл. Нов. 332, 491, 495; Угр. 22; Црњ. III 248; Цес. 172, 284, 370 и стражарем, Бос. Сунце 326; чуваром, Андр. Кућа 141; Мар. Руке 254 и чуварем, Киш 168.

Именице у инструменталу, забележене у текстовима само наставком *-ем*: авијатичарем, Угр. 152; алкохолничарем, Андр. Кућа 102; историчарем, Поп. Вук 127; млинарем, Боп. I 204; музичарем, Рибн. 271; наддугарем, Крл. Повр. 234; обућарем, Лалић, Раскид 360; рударем, Костић 48; Светозарем, Поп. Дан. 19; царем, Андр. Прип. I 194; Андр. Прип. II 7; Андр. Тр. 370; Божић 192; Поп. Вук 43; Сек. 314; Цес. 213, 413.

У наведеним цитатним сведочанствима очигледну превагу имају облици инструментала јд. с наставком *-ом*. На деведесет два забележена облика с *-ом* долази четрдесет један облик с *-ем*, тј. облици с наставком *-ом* чине око 70 одсто свих регистрованих потврда.

М. Стевановић дели именице с финалним делом *-ар* на изведене и неизведене. Првим је, по његовом писању, својствено неједначено обликовање инструментала јд: воденичаром и воденичарем, господаром и господарем и сл., док остале именице са сугласником *р* на крају основе и кад означавају жива бића, па чак и имаоце занимања, односно звања, сасвим су необичне са завршетком *-ем*.⁶ Изузетак чини именица *цар*, „која зна скоро искључиво за облички наставак инструментала једн. *царем*”.

Горе изнесена грађа подудара се својим морфолошким карактеристикама с констатацијама Стевановићеве и других описних граматика. Облици инструментала јд. неизведених (позајмљених из других језика) именица на *-ар* забележени у књижевнојезичким текстовима оформљују се наставком *-ом*, осим усамљеног случаја *цар* — *царем*, наиме: бећаром, жандаром, капларом, комесаром, морнармом (позајмљеница из романских дијалеката), муктаром, навдаром, нотаром, хазнадаром. Само име Светозар, образовано без учешћа суфикса *-ар*, забележено је у књизи Миодрага Поповића с наставком *-ем*: Светозарем. Пошто се у свести људи — корисника српскохрватског језика неизведене именице на *-ар* зближавају и чак изједначују са суфиксалним творевинама, наставак *-ем* може се кадкад појавити и у њиховим парадигмама. Није ваљда случајно што су у РСАНУ наведени за реч *бећар* облици инструментала *бећаром* и *бећарем*.

⁶ М. Стевановић, наведено дело, стр. 193 и 194.

Преглед облика с наставком *-ем* с тачке гледишта локације књижевнојезичких извора из којих су поцрпљени открива њихову неравномерну распрострањеност. Од укупно тридесет и три потврде (не рачунајући облик *царем*) тридесет један пример је исписан из дела чији аутори потичу из источноекавског, централнојекавског и јужнојекавског региона књижевнојезичке територије (И. Андрић, Д. Киш, Д. Костић, М. Лалић, В. Петровић, М. Поповић, И. Секулић, П. Угринов, М. Црњански, Б. Ђопић), а само два облика с наставком *-ем* су регистрована у књигама аутора из западног ијекавског региона (*надлугарем*, Крлежа; *господарем*, Шољан). Ови објективни подаци не могу се оцењивати као исцрпни одраз правог, реалног стања, али намећу потребу да се ствар дубље испита и разјасни.

V

За облике инструментала јд. именица које имају на крају основе тврде сугласнике *ж, ш, ч, ц, џ* или меке *ј, љ, њ, ћ, њ* карактеристичан је наставак *-ем*, условљен некадашњом или данашњом мекоћом финалног консонанта, мада многе именице добијају (редовно или факултативно) и наставак *-ом*. М. Стевановић се позива на деловање „законa” дисимилације, али истовремено констатује да има доста случајева такорећи „неусловљене” употребе наставака *-ом* иза меких некадашњих меких сугласника, као и појављивања наставака *-ем* успркос „закону дисимилације”.⁷

Обратимо се подацима, ексцерпираним из текстова.

Инструментал јд. именица на *-еж* најчешће се оформљује наставком *-ом*, у чему долази до изражаја фонетски феномен дисимилације, али нису немогући ни облици с *-ем* (што обеснажује примену термина „закон дисимилације”). Исп.: *бодезом*, Десн. 259; *гарезом*, Братић 127 (у РСАНУ се може видети облик *гарезем* из пера М. Милићевића); *дријемезом*, Мат.-Х. 28; *живезом*, Десн. 219; *лавезом*, Андр. Прип. I 289; Братић 44; Мар. Рук. 19, 199; Ђопић I 186; Ђосић Бран. 408, али се у роману М. Лалића налазе облици *лавезом*, Лалић, Раскид 180 и *лавезем*, 160; *ладолежом*, Андр. Прип. I 455; *лупезом*, Цес. 220; *метежом*, Крл. Излет 100; Ђосић Б. Приче 36; *сврбезом*, Шег. Гетс. 269; *цивилезом*, Мат.-Х. 129; *цртежом*, Андр. Тр. 203; Ђосић Б. Сод. 22. Очекивао би се облик *кртежом* који је заступљен у РСАНУ (в. *кртеж*), али у прегледаним издањима регистрован је облик с *-ем*: *кртежем*, Барац, Књиж. 123.

Међу именицама с основом на *-ж* којем претходи неки други вокал (не *е*) или слоговно *р* огледа се разлика између ста-

⁷ М. Стевановић, наведено дело, стр. 193.

рих, већином веома фреквентних речи и позајмљеница новијег доба. Сасвим стабилно, уједначено добијају наставак *-ем* именице *муж* — *мужем* и *нож* — *ножем*. Њима се придружују речи *криж* — *крижем*, Крл. Нов. 74; Крл. Излет 360; Мар. Киклоп 123; Шег. Гетс. 173 и *врж* — *вржем*, Божић, 29. С друге стране, у именици *пејзаж* долази до изражаја варирање флексије: *пејзажем*, Барац, Књиж. 228; Костић 54 и *пејзажом*, Киш 107; Костић 39; Крл. Излет 29; Матић Избор 33; Ђосић Б. Сод. 84. У дневној штампи се срећу облици *тиражом* и *стажом*. У нашим изворима је запажен инструментал именице *престиж*: *престижом*, Ђушић 77.

Именице с основом на *ш*. За речи на *-ш* је карактеристичан наставак *-ом*, али не без појединих одступања. Исп.: *вешом*, Ковач 18; *Врањешом* (презиме), Ђошић, Дјеч. 222; *кортешом*, Десн. 275; *лешом*, Андрић, Дјеч. 310; Ђосић Б. Сод. 118 и *лешем*, Сек. 85 (два примера); *нешом*, Ђошић, Пролом 365; у Матичином речнику се садржи и облик *нешем* (Матош).

У групи именица на *-иш* регистровано је двадесет шест потврда за облике с наставком *-ем* и седам с наставком *-ом*. Поједине речи добијају час један час други наставак. Исп.: *густишем*, Божић 257, 269; *дервишем*, Андрић. Прип. I 404; *јуришем*, Крл. Нов. 281; Назор XVII 178; Ђос. Сунце 327; Црњ. III 298; *каишем*, Братић 157; Киш 87; Мар. Руке 152 и *каишом* Ђосић Бран. 95; Ђос. Сунце 218; *камишем*, Црњ. III 363 и *камишом*, Црњ. II 439; *ластишем*, Угр. 141; *мишем*, Мар. Руке 33; Мат. Избор 154, 171; Поп. Вук 163; Ђошић IX 132, 133, 140, 146, 151 и *мишом*, Стеф. 82; Ђошић IX 46; *перишем*, Десн. 189; *плишем*, Андрић. Госп. 144; Крл. Нов. 159; Крл. Глемб. 311; *ситнишом*, Андрић. Прип. II 498; *фетишем*, Крл. Евр. 189 и *фетишом*, Ђосић Б. Сод. 157.

Код именица на *-аш* облици инструментала с наставцима *-ем* и *-ом* заступљени су у пропорцији 15 : 5. Примери с наставком *-ем*: *биргашем*, Ђошић, Пролом 127; *богаташем*, Крл. Повр. 140; *гулашем*, Смиљ. 215; *зеленашем*, Андрић. Госп. 208; *јолдашем*, Црњ. III 149; *кочијашем*, Андрић. Прип. II 499; Десн. 140; Крл. Повр. 259; Ђос. Корени 41; *крсгашем*, Крл. Евр. 223; *лакрдјашем*, Барац, Књиж. 218; *међашем*, Божић 190; *оријашем*, Мар. Киклоп 178; *пригашем*, Десн. 140; *пљачкашем*, Андрић. Прип. II 499; *робијашем*, Мар. Киклоп 229; *секташем*, Крл. На рубу 177; *чардашем*, Ђосић Бран. 192. Облици с наставком *-ом*: *апашом*, Андрић. Госп. 208; *оченашом*, Симић 193; *пајдашом*, Крл. Нов. 241; *салашом*, Угр. 284; *Харбашом* (име), Ђошић, Пролом 191.

Именице на *-ош* имају наставак инструментала *-ем* с једним случајем варирања флексије: *брошем*, Андрић. Тр. 191; *дорошем*, Андрић. Прип. II 372; *Јаношем*, Ђосић Бран. 330; *кицошем*,

Симић 113, *кошем*, Андр. Тр. 145; Крл. Нов. 361; Мат. Коцка 12; Тишма 120; *Милошем*, Поп. Вук, 148, 163; *Бопић*, Дјеч. 254; *олошем*, Барац, Чл. 205; *палошем*, Крл. Нов. 109, 365; *пасошем*, Андр. Тр. 519; Петр. 186; Сек. 70; Стеф. 126; *раскошем*, Андр. Тр. 513, док именица *добош* има двојак облике: *добошем*, Црњ. II 80 и *добошом*, Симић 265.

Облици инструментала на *-уш* забележени су с наставком *-ем*: *регушем*, Мар. Киклоп 356; *тушем*, Андр. Прип. II 335; Крл. Евр. 275; Крл. Глемб. 34.

У именици са слоговним *р* *кри* регистрован је облик *кришом*, Тишма 166, *Бупић* 16, док се у РСАНУ налазе облици *кришем* и *кришом*.

Именица *марш* има инструментал *маршем*, Бос. Сунце 370.

VI

У групи именица с финалним сугласником основе *ч* сви немногбројни облици инструментала речи на *-еч* оформљени су наставком *-ом*: *Бечом*, Десн. 107; *Грмечом*, више пута код Бранка *Бопића*; *Бувечом*, Смиљ. 215; *кречом*, Андр. Бупр. 186; *Божих* 310; Стеф. 137; *Босић* Б. Сод. 68.

Наставак *-ем* карактеристичан је за именице на *-ич*: *бичем*, Андр. Госп. 199; Андр. Бупр. 46; *Горан* 178; *водичем*, Андр. Кућа 141; *кичем*, Крл. Повр. 180. У дневној штампи среће се усталом облик *кичом*.

Знатно бројније именице на *-ач* добијају најчешће у инструменталу наставак *-ем* с појединим одступањима у корист *-ом*. Исп.: *дингачем*, Крл. Нов. 605; *жарачем*, *Босић* Бран. 105; Бос. Корени 27; Шег. Море 113; *завојевачем*, Угр. 104; *затварачем*, Десн. 296; *Бопић*, Пролом 224; *јахачем*, Андр. Кућа 89; Мар. Киклоп 82; Црњ. III 265, 290; *кројачем*, *Костић* 60; *мачем*, Андр. Госп. 76; Сек. 353, 457; *нажигачем*, *Горан* 28; Крл. Нов. 441; Мар. Руке 21; *обарачем*, Стеф. 149; *огрчачем*, Андр. Кућа 171; Петр. 192; Крл. На рубу 90; Цес. 416; *опасачем*, *Лалић*, Прип. 43; *Бопић* IX 205; Угр. 257; *освајачем*, Сек. 304; *оснивачем*, Андр. Кућа 141; *пјевачем*, *Назор* XIII 258; *покривачем*, Мар. Руке 167; Мат.-Х. 276; *Бопић*, Пролом 485; *приповједачем*, *Костић* 311; *свирачем*, Крл. Нов. 584; *трубачем*, Крл. Повр. 18; *Босић* Б. Сод. 11; *тумачем*, Андр. Тр. 121; Крл. Евр. 161; *упаљачем*, *Бопић*, Дјеч. 272; *цртачем*, Крл. Повр. 107. У три именице поред обичнијих облика с *-ем* забележени су и облици с *-ом*: *ковачем*, Поп. Дан. 246; *Бопић*, Дјеч. 135 и *ковачом*, *Боп.* I 456; *корбачем*, Андр. Бупр. 46, 155; Андр. Прип. II 337; *Горан* 11; Крл. На рубу 56; Крл. Нов. 444; *Лалић*, Прип. 103; Мар. Киклоп 44, 47; *Босић* Бран. 58 и *кор-*

бачом, Симић 113; плачем, Андр. Госп. 201; Горан 137; Мат.-Х. 125, 199; Гошић, Пролом 416; Цес. 249, 463 и плачом, Братић 19.

Облици инструментала јд. именица на -оч у текстовима нису забележени.

Код речи на -уч регистровани су облици с -ем и -ом с превагом наставка -ем у пропорцији 8 : 3. Исп.: *кључем*, Андр. Бупр. 220; Андр. Прип. II 160; Крл. Нов. 329; *каучем*, Тишма 136 и *каучом*, Ковач 20; Угр. 21; *лучем*, Андр. Прип. I 35; Кул. 240; *обручем*, Десн. 343 и *обручком*, Поп. Вук 164; *пучем*, Крл. Излет 346.

Облици инструментала именица на -ич (*инч*): *пиринчем*, Крл. Нов. 596 и *пиринчом*, Киш 87, 147; Гошић Бран. 49 (иако правописни приручник С. Марковића, М. Ајановића и З. Диклића 1972. препоручује облик *пиринчем*).

Именица са слоговним *р* у основи *грч* има двојак облике инструментала: *грчем*, Божић 386; Матић, Избор 289 и *грчом*, Симић 75. Додајмо да је у РСАНУ наведен цитат из књиге В. Дедијера с инструменталом *врчом* (*врчом воде*).

Мало података пружају испитани текстови о облицима инструментала именица са основом на *ц*. Располажемо само са два примера: *тацом*, Кул. 159 и *пиринцом* (кило *пиринца* четири гроша; помешаш са *пиринцом* мало овса; Б. Нушић, Аутобиографија, Београд, 1924, стр. 109). У Матичном речнику је наведен варијантни облик женског рода: *пиринца* покр. = *пиринач*. Међутим, именица мушког рода *пиринци*, забележена још у Латинском словнику Захарије Орфелина 1767, среће се, осим споменутог случаја у Нушића, још и код Вељка Петровића. Исп.: Сада су... много важније биле етапе [храњења болесника]: млека, гриса у млеку, *пиринца* у млеку и чорбе... (Вељко Петровић, Три приповетке, Београд, 1922, стр. 87).

VII

Именице с консонантом *ц* на крају основе распоређују се у две групе. Многобројну групу сачињавају речи с алтернацијом *ац/ц* (непостојаним *а*). Оне све редовно добијају у инструменталу јд. наставак -ем, укључујући и речи с *е* у слогу испред наставка (тј. фактор дисимилације у овом случају не делује). Нема потребе да се документују навођењем питатних података такви облици као што су Аустријанцем, Далматинцем, Црногорцем и сл., бапцем (бабац), балавцем, бегунцем, венцем, владоцем, врапцем, грбавцем, дворцем, добровољцем, жаоцем (жалац), желуцем (желудац)... оцем (отац), првенцем, пречцем (постоји и варијанта пречацем), свецем, слепцем и сл. У прегледаним текстовима забележен је само један изузетак који се вероватно

може сматрати дијалектизмом. Наиме, поред многобројних примера употребе облика инструментала *коцем* (*колац*) (Ђопић IX 95, Братић 21, Назор XIII 336, Стеф. 143, Црњ. I 200 и још неколико у другим изворима) у говору једног Ђопићевог јунака налазимо на облик *коцом*: Треба мене *коцом* по врвце главе к'о пашче (Ђопић, Дјеч. 181); . . . Мене би требало затворити у шталу, па сваки дан млавити *коцом* . . . (Исто, 184).

Свим забележеним облицима инструментала именица на *-ец* својствен је наставак *-ом*: *зецом*, Ђопић, Пролом 30; Ђопић IX 193; *месецом* и *полумесецом*, Андр. Тр. 533; *месецом* (*мјесецом*), Андр. Бупр. 160; Кул. 107, 158, 161; Маг.-Х. 107; Назор XIII 137; Поп. Вук 359; Стеф. 13; Црњ. I 113; Шољан 180.

У инструменталу именица на *-иц* употребљавају се оба наставка. Исп.: *стрицем*, Андр. Стан. 26; Десн. 74; *шлицом*, Стеф. 64; *шпицем*, Стеф. 124; *шприцом*, Стеф. 26; *штиглицом*, Ђосић Бран. 299. Инструментал именице *циц* нашао се код М. Ускоковића: отоман, постављен турским *цицом*, М. Ускоковић, Дела, 1932, стр. 121.

У обликовању инструментала именица на *-ац* учествују обе могуће флексије, при чему је, изгледа, наставак *-ом* више карактеристичан за позајмљене речи. Исп.: *ерзацом*, Киш 185; *маслацем*, Горан 150, Тишма 21 и *маслацом*, Рибн. 209, 278; *мртвацем*, Андр. Стан. 26; Матић, Коцка 290; Вид. 135; Горан 41, 52; Ђопић I 156; Цес. 424; *оштрацем*, Божић 271; *Панкреацом* (презиме) Смиљ. 162, 167, 205; *подлацем*, Барац, Чл. 223; *пречацем*, Ђопић, Пролом 48, 197; *пијацом*, Андр. Бупр. 357. (Синтагма *насред пијаца*, коју је употребио писац у суседној реченици, указује на мушки род: *пијац*).

Облици инструментала именица на *-иц*: *принцом*, Крл. Нов. 35; Цес. 251; *Розенкранцом* (презиме), Цес. 87 и *Розенкранцем*, Цес. 181.

У новинама се често појављује инструментал *шверцом*.

VIII

Меки сугласник *ј*, *љ*, *њ*, *ћ* или *ћ*, налазећи се на крају основе, условљава у принципу појаву наставака инструментала *-ем*. Одступања најчешће бивају мотивисана дисимилацијом вокала.

Именице с основом на *-ај*, *иј* (укључујући речи типа *пони*, ген. *понија*, али не и *студио* и сл., које се завршавају у инструменталу на *-ом*), *-ој*, *-уј* редовно добијају наставак *-ем*. Располажемо многобројним једноличним потврдама па нема смисла гомилати документарне податке. Облици инструментала с наставком *-ем* регистровани су у таквих именица као што су *аудиториј*, *бој*, *број*, *гај*, *гениј(е)*, *грцај*, *гутљај*, *догабај*, *доживљај*, *завеж-*

љај, завичај, завој, загрљај, залагај, зној, јецај, келнерај, крај, крој, лежај, лишај, лој, мај, набој, намештај, нехај, ној, одгој, осећај, откуцај, очај, папагај, перивој, пламсај, подиј, положај, полој, порођај, потицај, преображај, привилегиј, пробој, развој, рај, садржај, сјај, славуј, случај, сој, стицај, (стецај), течај, сте-чај, титрај, трамвај, трзај, удисај, утицај, чај, штикерај, штри-керај, као и бикини, виски, жири, пони, такси, хоби и сл. Ту спа-дају и лична имена и презимена типа *Фреди*, исп.: *Зближила сам се са Бихаљијем* и спријатељила са *Елијем Финцијем*, Рибн. 243.

Једини изузетак — облик с наставком *-ом* иза *-ој* примећен је код Црњанског: Гостинска соба, у коју су били ушли, била је нека врста кућера, у ком су цигље биле помешане *набојом* . . . (Црњ. II 421). Судаћи по свему, то је аномална појава, можда дијалектизам.

О инструменталу именица на *-еј* граматичка литература сар-дри контрадикторне тврдње. Док М. Стевановић, истичући улогу „закона дисимилације” наводи, као једино могућ, облик *казначејом*⁸, П. Ивић пише да је вишесложним речима с финал-ним делом *-еј* својствен наставак *-ем*: *Доситејем*, *Андрејем* и сл.⁹ Ради потпунијег увида у реално стање ствари наведимо све по-даке, којим располажемо.

Бечеј: *Бечејем*, Правопис српскохрватског књижевног јези-ка, 1960.

волеј: *волејем*, РСАНУ, пример из новина.

злодеј: Митрополит га је прогласио *злодејем* из Тршића, Поп. Вук. 113.

јелеј: *јелејем*, Вид. 138; помаза им чела *јелејем*, РСАНУ, Ми-лорад Петровић.

Јернеј: *Јернејем*, Поп. Вук 76, 77.

јубилеј: *јубилејем*, Костић 197.

казначеј: *казначејем*, А. Лазаревић, Приповетке. Св. I, Бео-град—Загреб, 1898, стр. 74. Исто тако и у издању: А. Лазаревић, Приповетке. Рад, Београд, 1956, стр. 196.

кеј: *кејем*, Андр. Госп. 78, 102; Костић, 151.

клишеј: *клишејем*, Крл. Нов. 249, 250.

лакеј: *лакејем*, Црњ. II 217; у цитатима, наведеним у РСАНУ, налазе се облици *лакејем* и *лакејом*.

музеј: професорову кућу сматра *музејом*, Андр. Кућа 141; *Бомбаши пред музејом* — наслов приповетке Бранка Ђопића.

⁸ М. Стевановић, наведено дело, стр. 193.

⁹ П. Ивич, Система падежних окончаний существительных в сербскохорватском литературном языке. У књизи: Русское и славянское языкознание. К 70-летию члена-корреспондента АН СССР Р. И. Аване-сова. Москва, 1972, стр. 112.

Правопис 1960. препоручује облик *музејем*, а Правописни приручник С. Марковића, М. Ајановића и З. Диклића (Сарајево, 1972) — *музејом*.

петролеј: *петролејем*, Божић 332; Десн. 358; Крл. Евр. 16; Мар. Руке 27 и *петролејом*, Костић 36.

полијелеј (полилеј): свечано запаљеним *полијелејем*, Вид. 121.

скарабеј: *скарабејем*, Крл. Нов. 582; Мат. — X. 158, 166.

теј: са зовиним *тејом*, М. Шапчанин, цитат је наведен у Матичном речнику.

трофеј: *трофејем*, Лалић, Прип. 76 и *трофејом*, Андр. Стан. 23.

фаризеј (фарисеј): *фаризејем*, Цес. 181.

Изнесене потврде из књижевнојезичких извора сведоче да се наставак *-ом* усталио само у парадигми једносложних именица (*кеј*, *теј*), док се у другим случајевима ситуација није стабилизовала. Преовладавају облици с наставком *-ем*. Они су заступљени у именицама које означавају личности, особе (*злодеј*, *Јернеј*, *казначеј*, *фаризеј*; само за *лакеј* нашао се и облик *-ом*). Што се тиче речи с друкчијим значењем, чини се да је облично дејство карактеристично за фреквентније именице (*музеј*, *петролеј*, *трофеј*), док су за мање фреквентне, мање одомаћене или књишке речи типичнији облици с наставком *-ем* (*волеј*, *јелеј* и сл.). Било би интересантно видети у текстовима облике инструментала именица: апогеј, архијереј, блокеј, јереј, лицеј, Одисеј, Орфеј, перигеј, Птоломеј, цокеј и сл.

IX

Именице с основом на *љ* добијају најчешће у инструменталу наставак *-ем*, а поједине речи и *-ом*, у вези с појавом дисимилације или независно од тог фактора.

Облици инструментала именица на *-иљ* забележени у обрађеним издањима: *брадвильем*, Ђопић I 294; *зембиљем*, Петр. 144; *фигиљем*, Ђопић, Пролом 659; Ђопић, Дјеч. 272; *циљем*, Андр. Кућа 9; Андр. Тр. 24; Мар. Киклоп 276; Сек. 259; Тишма 57 и *бестиљом*, Андр. Прип. I 296.

Облици именица на *-аљ*: *ваграљем*, Крл. Нов. 85; *краљем*, Барац, Књиж. 75; Цес. 414; *маљем*, Братић 28; *Мркаљем*, Поп. Вук 48, 114; *чкаљем*, Црњ. II 127; и *бичаљом* (сребрним бичаљом), Симић 328; *богаљом*, Гос. Корени 261; *деталјом*, Сек. 236. У РСАНУ су наведени цитати с два облика *емаљом* и једним — *емаљем* (в. *емајл* = *емал*).

Именица с основом на *-ољ* *пиштољ* забележена је у више примера с наставком *-ем*: *пиштољем*, Кул. 70; Мар. Руче 263; Поп. Вук 255; Симић 206; Црњ. I 36, III 208; Шољан, 117, 131.

Облици инструментала именица на *-уљ*: *муљем*, Лалић, Раскид 48, 67; Ђосић Бран. 539; *пасуљем*, Смиљ. 215 и *пасуљом*, Симић 114; Ђос. Сунце 44.

Именице с финалним делом основе *-ељ* сачињавају две групе: речи са суфиксом *-тељ*, којим се означавају лица, особе, и немногбројни лексеми с другачијом основом. Именице прве групе редовно оформљују инструментал наставком *-ем*. На пример: *грабитељем*, Сек. 291; *искупитељем*, Ђосић Б. Приче 160; *мучитељем*, Ђосић, Дјеч. 325; *спаситељем*, Лалић, Раскид 63; *створитељем*, Исто 51; *учитељем*, Ђосић, Пролом 70 и сл. Забележен је само један изузетак: *родитељом*, Горан 157 (Пала браћа браћи у загрљај, бризнуше сестре, набоше се синови с *родитељом*), *пред управитељем*, Горан 183.

Инструментал именица, у чијим основама *-ељ* није део суфикса *-тељ*:

гурељ: *гурељем* (Носи дуг и дебео прут, гурељ, којим се испод обале изгони риба . . . Прије него што ће почети да ради *гурељем*, изговара . . .), Ђосић, Дјеч. 260.

кељ (врста купуса): *кељом*, Вуч. 79.

кељ (покр. лепак): *кељем*, Крл. Нов. 406.

Кужељ (презиме): *Кужељем*, Стеф. 233.

темељ: *темељем*, Вуч. 10.

Као што се види, фактор фонетске дисимилације, који граматичари обично иластрују примерима *кељ* (купус) — *кељом* и *хмељ* — *хмељом*, делује с ограниченим ефектом, поготову у неједносложним речима. Наведеној грађи можемо додати још облик *Авељем*, у којем је дисимилација такође затајила, из Даничићевог превода *Старог завета*: Послије говораше Кајин с *Авељем* братом својим.

Има још једна архаична реч, чији се инструментал репродукује у разним издањима приповетке Лазе Лазаревића У *добри час хајдуци* с обадва могућа наставка. Ради се о именици *крндељ* (старински *пиштољ*). М. Стевановић је пренео реченицу из Лазаревићеве приповетке с обликом *крндељем*: Ето ти кмета с неким *крндељем*.¹⁰ Такав облик се налази, на пример, у књизи: Л. Лазаревић, Приповетке. Рад, Београд, 1956, стр. 324. Али у зборнику приповедака, штампаном 1898. и коришћеном за РСАНУ био је друкчији облик: Ето ти кмета с неким *крндељом* за појасом (стр. 158).

¹⁰ М. Стевановић, наведено дело, стр. 193.

Именице с основом на сугласник + љ и алтернацијом *a/Ø* (непостојаним *a*) доследно обликују инструментал јд. наставком *-ем*: живаљ: *живљем*, Радан. 114; кашаљ: *кашљем*, Андр. Бупр. 130; Бос. Корени 37; угаљ: *угљем*, Ђошић, Дјеч. 132; Ђосић Бран. 239; чешаљ: *чешљем*, Божић 25; Горан 171; Угр. 99.

X

Групу именица с основом на њ чији облици инструментала су заступљени у испитаним изворима сачињавају три једносложне речи и девет именица с непостојаним *a*. Њихови се облици инструментала оформљују, у већини потврда, наставком *-ем*: воњ: *воњем*, Вучетић 115; Крл. Излет 72; Лалић, Раскид 287; коњ: *коњем*, Горан 175; Кул. 104; Лалић, Раскид 226; гуњ: *гуњем*, Назор XVII 205; Црњ. I 223; бубањ: *бубњем*, Крл. Излет 53; Кул. 218; жрвањ: *жрвњем*, Андр. Тр. 26; огањ: *огњем*, Андр. Тр. 237; Крл. Нов. 147; Ђошић, Пролом 78; пуцањ: *пуцњем*, Кул. 104; Ђошић, Дјеч. 245; свежањ: *свежњем*, Костић 148; Цес. 482; торањ: *торњем*, Ђосић Бран. 55; тутањ: *тутњем*, Андр. Бупр. 159; Андр. Прип I 72; шушањ: *шушњем*, Стеф. 124.

Од ове грађе оаударају примери *вигњом*, Ђошић I 37 (сличан облик је иначе запажен код М. Ускоковића: *тутњом*¹¹) и *гуњом*, Бос. Сунце 126.

XI

У корпусу искоришћених књижевних текстова није се нашло података о облицима инструментала именица на *ћ*. Пошто постоје варијанте *воћ* и *воћа* са различитом променом (исп.: политички *воћа*, Поп. Вук 104; њен духовни *воћ*, Исто, 115; будући *воћа*, Исто, 328; *воћ* илирског покрета, Исто, 329), забележени облици инструментала с наставком *-ом* припадају, вероватно, другој деklinацији (*воћа* — *воћом*): са *воћом* дечака, Андр. Прип. II 140; с равноправним партнером и *воћом* противничке партије, Поп. Вук 168. Облик с наставком *-ем* налази се иначе у Даничићевом преводу *Старог завета*: И постави те *воћем* Израиљу (в. *воћ* у речнику И. Броза и Ф. Ивековића).

У парадигми именице *цећ* (*цијећ*) требало би очекивати инструментал с *-ом*. Мимо очекивања у једном цитату, наведеном уз *цећ* у Матичном речнику, наилазимо на облик с *-ем*: *цијећем* изгризену руку, Ч. Вуковић. Слични облици се налазе и у три цитата објављена уз одредницу *цијећ* у Броз-Ивековићевом речнику.

¹¹ М. Николић, О облицима и роду именица у језику Милутина Ускоковића. — Књижевност и језик, 1978, бр. 1, стр. 27.

Од речи с основом на *ћ* имамо потребну грађу само за речи с финалним делом основе *-ић*. То су већином именице са суфиксом *-ић*. У инструменталу оне увек имају наставак *-ем*: Божићем, граићем, младићем, птићем, срећковићем, шеширићем, штапићем и сл. Њима се придружују турцизам *чекић*: под његовим *чекићем*, Андр. Прип. II 359 и романизам *сић*: *сићем*, Бућић 28.

XII

Осврнимо се на крају на обличке особине инструментала јд. презимена са суфиксима *-ов*, *-ев*, *-ин*. Као што је познато, њима је у инструменталу својствена поред именичког наставак *-ом* такође придевска флексија *-им*.

У прегледаним текстовима срећу се облици с оба наставака, али бројчано, количински преовладавају форме с *-ом*. Исп.: Не проглашјуте малага гада, способног да смисли мало заплетенију интригу, Иваном *Карамазовим*, а сваког милог идиота кнезом *Мишкином*, Мар. Киклоп 184; У Пешти се Вук упознао с Луком *Миловановим*, Поп. Вук 48; после разговора с Луком *Миловановом*, Исто 79; с ученим Србима у Пешти: с Луком *Миловановом*, Савом *Мркаљем*, Исто 114; *Аделунгом*, *Шишковом*, Исто 167; грофом *Румјанцевом*, Исто 167; с Николајем Ивановичем *Надеждином*, Исто 314; *Суворовом*, Андр. Прип. II 514; *Пугачовом*, Крл. Излет 166; *Орловим*, Рибн. 26; *Чапајевим*, Рибн. 60; заједно са А. С. *Сувориним*, Ј. Христић, Чехов драмски писац, Нолит, Београд, 1981, стр. 26; са *Чеховим*, Исто 26; са *Чеховом*, Исто 36; *Ивановом*, Исто 32.

Дистрибуција наставака *-ом* и *-им* изискује систематско истраживање текстова у којим су презимена с наведеним суфиксима бројна и фреквентна.

XIII

Да укратко сумирамо опште резултате груписања и оцењивања скупљених и изнесених података. Размотрене језичке чињенице распоређују се више-мање одређено у три групе: речи чији се инструментал обликује само наставаком *-ом*, именице које у инструменталу увек (или бар готово увек) имају наставак *-ем* и речи с уобичајеним дублетним облицима инструментала јд.

Избор наставака *-ом* или *-ем* највише зависи од сугласника на крају именичке основе (да не говоримо сад о речима с основном на вокал). На то се надовезује утицај самогласника који се

налази испред финалног консонанта. Делује и лексички фактор, тј. традиционална устаљеност, укорењеност овог или оног наставка односно њихово двојство у парадигми појединих речи.

Од двадесет пет сугласника, који сачињавају консонантну грађу књижевног језика, њих десет, наиме: *б, п, в, ф, м, л, н, з, к, х*, условљавају, налазећи се на крају основе, неизоставно флексију *-ом*. Исти наставак *-ом* типичан је и за именице с основном па: *д, т, з, с, р* са лексички ограниченим појавама флексијског двојства (*даждом* и *даждем*, *кутом* и *кутем* и др., речи са суфиксом *-ар* које означавају лица). Именица *цар* стабилно добија наставак *-ем*, док је употреба облика *путем* и *путом* везана за семантичку диференцијацију.

Употреба наставака *-ем* и *-ом* код именица с основном на све друге сугласнике, наиме: *ж, ш, ч, џ, џ, ј, љ, њ, ћ, ћ*, скопчана је с низом неуниверзалних фактора. Наставак *-ем* се најдоследније јавља у парадигмама именица са суфиксом *-тељ* и *-ић* и оних којим су својствене алтернације *ац/џ* (*венац — венцем* и сл.), *аљ/љ* (*живаљ — живљем*), *ањ/њ* (*бубањ — бубњем*), као и код именица на: *-иј, -ај, -ој, -уј*.

За именице с друкчијим формалним карактеристикама основе уз количинску превагу наставка *-ем* доста често се користи и наставак *-ом*. У низу случајева ту делује фактор фонетске дисимилације (*зец — зецом*), али је његов домет ограничен, парцијалан. Дејство дисимилације највише долази до изражаја у једносложеним речима, мада ни у њима не без изузетака. Уочава се тенденција прихватања наставка *-ом* у парадигми позајмљеница новијег времена, као што су: *тираж, стаж, апаши, кауч, ерзац, принц, детаљ* и сл.

За сагледавање развојних тенденција у обликовању инструментала јд. велику информативну вредност могу имати подаци из текуће дневне штампе.